

## Η ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΧΩΝΙΑΤΟΥ

Ὁλίγον ἔξω τοῦ χωρίου τῶν Καλυβίων Κουβαρά τῆς Λαυρεωτικῆς ὑπάρχει μικρὸς βυζαντινὸς ναὸς τοῦ 12ου ἢ 13ου αἰ. τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ διασώζων ἀρκετὰς τοιχογραφίας. Μεταξὺ τούτων ὑπάρχει



Εἰκ. 1.—Τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῶν Καλυβίων Κουβαρά.

εἰς τὸ Ἱερὸν μία, ἥ ὁποία παρουσιάζει ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον. Ἡ τοιχογραφία αὕτη εὗρίσκεται ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου, τοῦ χωρίζοντος τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τοῦ διακονικοῦ, εἰκονίζει δὲ ἱεράρχην ὄρθιον, ἐστραμ-

μένον κατὰ τὰ  $\frac{3}{4}$  πρὸς Ἀνατολὰς καὶ εἰς μέγεθος κατὰ τι μικρότερον τοῦ φυσικοῦ (εἰκ. 1). Ὁ ἱεράρχης περιβαλλόμενος ἀπὸ ἀέρα βαθυγάλανον, εἶναι ἐνδεδυμένος φελόνιον λευκόν, κοσμούμενον διὰ μεγάλων, μελανῶν, σταυρῶν περικλειομένων ἐντὸς γαμμαδίων καὶ ἐπ' αὐτοῦ ὠμοφόριον κοσμούμενον ὡσαύτως διὰ μεγάλων σταυρῶν, τῶν ὁποίων ὅμως τὸ χρῶμα ἔχει ἀποπέσει. Ὁ ἱεράρχης κρατεῖ πρὸ αὐτοῦ, διὰ τῶν δύο του χειρῶν ἀνεπτυγμένον εἰλητὸν τὸ ὅποιον ὑποτίθεται ὅτι ἀναγινώσκει. Ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ διακρίνονται ἐρυθραὶ γραμμαὶ (χαρκαῖες) ὡς καὶ τινες φράσεις εἰλημμένα ἐκ τῆς λειτουργίας καὶ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν Παναγίαν: *Ἐξαιρέτως τῆς Παναγίας ὑπερευλογημένης δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου κλπ.*

Ἡ ἐπιμήκης κεφαλὴ τοῦ ἱεράρχου, κλίνουσα πρὸς τὰ ἐμπρός, περιβάλλεται ὑπὸ φωτοστεφάνου. Τὸ καστανόν του πρόσωπον παρουσιάζει πλατὺ μέτωπον, ὅπισθεν τοῦ ὁποίου καταπίπτει ἡ λευκὴ κόμη φθάνουσα μέχρι τοῦ αὐχένος. Ὀφθαλμοί, γαλανοὶ καὶ ἡρεμοὶ, προβάλλουν κάτω ἀπὸ πυκνὰς ὀφρύας<sup>1</sup> ἡ εἰς εἶναι ἐπιμήκης καὶ τὰ λευκὰ γένεια, στρογγυλὰ καὶ περιποιημένα, δίδουν εἰς τὴν ὅλην κεφαλὴν σχῆμα ἀκόμη περισσότερον ἐπίμηκες· τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ὥς καὶ τὰ περιγράμματα δηλοῦνται ἐπὶ τοῦ γενικοῦ ἀνοικτοῦ τόνου Σιέννας μὲ γραμμὰς τοῦ αὐτοῦ χρώματος ἀλλὰ σκοτεινότερας. Αἱ σκιαὶ ἀποδίδονται ἐπίσης μὲ διαβάθμισιν χρώματος Σιέννας, ἐν ᾧ τὰ φῶτα τῶν ἐξεχόντων μερῶν δηλοῦνται διὰ μικρῶν λευκῶν γραμμῶν. Τὴν κόμην καθὼς καὶ τὸ γένειον ἔχει ὁ ζωγράφος σχηματοποιήσει εἰς κανονικοὺς ὄγκους καὶ γεμίσει μὲ λευκὰς παραλλήλους πινελιάς. Πολὺ ἐσχηματοποιημένον εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ οὖς. Ὅλ' αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ μαζὶ καὶ μὲ μίαν γενικὴν ἀκαμψίαν τοῦ σώματος καὶ σχετικὴν συμβατικότητα τῆς μορφῆς, χρονολογοῦν τὴν τοιχογραφίαν εἰς τὸν 12ον ἢ τὸ πολὺ εἰς τὸ πρῶτον τρίτον τοῦ 13ου αἰῶνος.

Ἀλλὰ ποῖον εἶναι τὸ εἰκονιζόμενον πρόσωπον; Μία ἐπιγραφὴ γεγραμμένη διὰ λευκοῦ χρώματος ἐκατέρωθεν τοῦ φωτοστεφάνου λέγει ἀπλῶς: ὁ πανιερώτατος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Μιχαήλ. Λοιπὸν ὁ κατάλογος τῶν ἀρχιεπισκόπων ἢ μᾶλλον τῶν μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν—διότι ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος αἱ Ἀθῆναι ἀπέβησαν, ὡς γνωστὸν μητρόπολις—, περιλαμβάνει τρεῖς μητροπολίτας μὲ τὸ ὄνομα Μιχαήλ<sup>1</sup>. Ἐξ αὐτῶν ὁ ἀρχαιότερος ἀπέθανε τὸ 1030· ὁ δεύτερος ἔζησε ὀλίγον πρὸ τοῦ 1072 καὶ τέλος ὁ τρίτος, ἀνελθὼν τὸ 1182 τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον, εἶναι ὁ περίφημος Μιχαήλ Χωνιάτης, ὁ ἐσφαλμένως μέχρι πρὸ τινος ἐπιλεγόμενος Ἀκομινᾶτος. Καὶ ἤδη τίθεται τὸ

<sup>1</sup> Χρυσόστομος, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν, σ. 111. Εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ πρῶην Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, ἐν Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. ΙΓ' (1937), σ. 26 δημοσιευθὲν Συνοδικὸν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀναφέρονται δύο ἀκόμη Μιχαήλ, οὗτοι ὅμως ὡς ἐπίσκοποι.



ἐρώτημα : Ποῖον ἐκ τῶν τριῶν αὐτῶν Μιχαὴλ εἰκονίζει ἡ τοιχογραφία μας ; Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἀνεκηρύχθη ἅγιος ὑπὸ τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας. Δὲν εὐρίσκομεν πράγματι οὔτε εἰς τὰ μνηαῖα οὔτε εἰς τοὺς συναξαριστὰς μνεῖαν ἁγίου τινὸς Μιχαήλ, μητροπολίτου Ἀθηνῶν. Καὶ δι' αὐτὸν τὸν λόγον ἀναμφιβόλως καὶ ἡ ἐπιγραφή, ἣτις συνοδεύει τὸν ἱεράρχην μας δὲν τὸν χαρακτηρίζει ὡς ἅγιον ἀλλ' ἀπλῶς ὡς «*πανιερώτατον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν*», μόνον δ' ὁ φωτοστέφανος, ὅστις περιβάλλει τὴν κεφαλὴν του τὸν χαρακτηρίζει ὡς ἅγιον. Τὸ ζήτημα ἤδη εἶναι ποῖος ἐκ τῶν τριῶν αὐτῶν Μιχαὴλ ἔγινεν ἄξιος τοῦ ὑψηλοῦ αὐτοῦ δείγματος σεβασμοῦ ; Νομίζω ὅτι πρέπει ἀδιστακτικῶς ν' ἀποφανθῶμεν ὑπὲρ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Χωνιάτου. Πράγματι, ἐν ᾧ οἱ δύο πρῶτοι μητροπολίται μᾶς εἶναι γνωστοὶ μόνον κατ' ὄνομα, τοῦ Χωνιάτου ἐπανειλημμένως ἡ ἱστορία ἀναφέρει τὴν ἐξοχον δοᾶσιν. Ὁ ἱεράρχης αὐτὸς ὑπῆρξε τῷ ὄντι ὄχι μόνον ἐξόχως πεπαιδευμένος ἀλλὰ καὶ πολιτικὸς ἀνὴρ, συνάμα δὲ καὶ θαρραλέος ὑπερασπιστὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἀκόμη δὲ—κατὰ τὴν ἐπίθεσιν τοῦ Λέοντος Σγουροῦ—καὶ αὐτῆς τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου καὶ εἶχε τὴν κατοικίαν του. Ἐκδιωχθεὶς ἀπὸ τὸν ἀρχιερατικὸν του θρόνον ὑπὸ τῶν Φράγκων τὸ 1204 ἐξωρίσθη κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν νῆσον Κέα, ἔπειτα δὲ εἰς τὴν μονὴν Προδρομοῦ παρὰ τὴν Μενδενίτσαν τῆς Λοκρίδος, ὅπου καὶ ἀπέθανε περὶ τὸ 1222<sup>1</sup>.

Κατὰ τὰ 18 ἔτη τῆς ἐξορίας του ὁ Μιχαὴλ ὑπέφερε πολὺ ἀλλὰ δὲν ἔπαυσε μαχόμενος ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, διαρκῶς ἐμψυχώνων καὶ στηρίζων τὸ πνευματικόν του ποίμνιον κατὰ τῶν ξένων κυριάρχων. Ἐκέρδησεν οὕτω τὸν βαθὺν σεβασμὸν τοῦ ἀττικοῦ λαοῦ, εἰς τὰ ὅμματα τοῦ ὁποίου θὰ ἐθεωρήθη, εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατόν του, ὡς ἅγιος, ὅπως ἀκριβῶς ὀλίγα ἔτη πρότερον εἶχε θεωρηθῇ ὑπὸ τῶν Θεσσαλονικέων ἅγιος καὶ ὁ διδάσκαλος καὶ φίλος τοῦ Χωνιάτου ὁ πολὺς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐσταθίος<sup>2</sup>.

Γνωρίζομεν ἄλλωστε καὶ ἄλλα σημαίνοντα πρόσωπα, ἰδίως αὐτοκράτορας, τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ δὲν ἀνεκηρύχθησαν ὑπὸ τῆς ἐπισήμου ἐκκλησίας ὡς ἅγιοι, ὅμως ἐθεωρήθησαν ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὅτι ἡγίασαν. Ἀρκοῦμαι νὰ ἀναφέρω τὸ ὄνομα τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ τὸ τοῦ Ἰωάννου Δούκα τοῦ Βατάτζη<sup>3</sup>.

Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ἐκπλαγῶμεν ἂν καὶ ὁ Μιχαὴλ ὁ Χωνιάτης, λόγῳ τῶν πολλαπλῶν του ἀρετῶν καὶ τῶν μεγάλων ψυχικῶν βασάνων, τὰς ὁποίας ὑπέστη, ἀπέβη εἰς ἀνεπίσημος, τοπικὸς ἅγιος, λατρευόμενος κυρίως ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς ἐπαρχίας του, τοῦλάχιστον ἐπὶ τι διάστημα εὐθὺς μετὰ τὸν θάνα-

<sup>1</sup> Ὅρα σχετικῶς G. Stadmüller, Michael Choniates Metropolit von Athen, *Orientalia Christiana* τ. XXXIII - 2 (1934) σποράδην.

<sup>2</sup> Ὅρα σχετικῶς Φ. Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικὰ τ. Α', Ἀθῆναι 1950, σ. 13 καὶ Σπ. Π. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνισμ. 13, 361.

<sup>3</sup> Ὁ Cod. Vat. Græc. 579 (15ου ἢ 16ου αἰ.) περιλαμβάνει τὸν βίον τοῦ «ἁγίου Ἰωάννου βασιλέως τοῦ Ἐλεήμονος» πβλ. B.Z. 1902, 546.

τόν του. Καὶ δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον νομίζω, ὅτι τὴν εἰκόνα του δὲν συνηντήσαμεν μέχρι τοῦδε παρὰ μόνον εἰς δύο μικρὰς ἐκκλησίας τῆς Ἀττικῆς ἥτοι εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ καὶ εἰς τὴν μικρὰν ἐκκλησίαν τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης, ὅπου πρῶτος τὴν ἐσημείωσεν ὁ κ. Γ. Λαδᾶς, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ διαγνώσῃ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τοῦ Χωνιάτου<sup>1</sup>. Τῆς δευτέρας δὲ ταύτης τοιχογραφίας, εὕρισκομένης εἰς μίαν σκοτεινὴν γωνίαν τοῦ νοτίου τοιχώματος τοῦ πρὸς νότον τοῦ ναοῦ



Εἰκ. 2.—Τοιχογραφία τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης.

ἀσκητηρίου τῆς Πεντέλης παρέχω ἐνταῦθα (εἰκ. 2) πρόσφατον φωτογραφίαν : Δυστυχῶς ἀπὸ τὴν ὅλην εἰκόνα σώζεται μόνον μέρος τῆς κεφαλῆς μετὰ τὸν φωτοστέφανον καὶ παρ' αὐτὸν ἡ διὰ λευκῶν γραμμῶν ἐπὶ κυανοῦ ἐδάφους ἐπιγραφὴ : ὁ Ἀθηνῶν Μιχαὴλ. Τὰ μάτια εἶναι δυστυχῶς βγαλμένα ὑπὸ τῶν Τούρκων ἢ τῶν ποιμένων, ἀλλὰ ἡ κλίσις τῆς κεφαλῆς, τὸ εὐρὺ ἠὺλακωμένον μέτωπον καὶ ἡ διάταξις τῆς κόμης εἶναι ἀκριβῶς ὅμοια πρὸς τ' ἀντίστοιχα τῆς εἰκόνης τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Ἐν τούτοις ἡ τοιχογραφία τῆς Σπηλιᾶς μᾶς

<sup>1</sup> Ὁ Συλλέκτης Ἀθῆναι 1950, σ. 156.



εἶναι καὶ δι' ἄλλον λόγον πολύτιμος· ἐπειδὴ εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰς τοιχογραφίας τοῦ κυρίως ναοῦ, τῶν ὁποίων ὁ κ. Λαδᾶς εὗρε μὲν τὴν χρονολογίαν ἀλλ' ἐσφαλμένως τὴν ἀνέγνωσε· διότι, ὡς τὸ παρατιθέμενον πανομοιότυπον αὐτῆς δεικνύει (εἰκ. 3), ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή δὲν γράφει ,ΑΨΠΒ' δηλαδὴ 1782 ἀλλὰ ,ΓΨΜΒ' ἥτοι 6742 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἔτος 1233/34.

ΕΤΑΨΜΒ

Εἰκ. 3.

Κατὰ ταῦτα καὶ αἱ δύο εἰκόνες τοῦ Μιχαὴλ ἔγιναν πιθανώτατα ὀλίγα ἔτη μετὰ τὸν κατὰ τὸ 1222 ἐπισυμβάντα θάνατον τοῦ ἱεράρχου καὶ ἐπομένως εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον αὐθεντικαὶ προσωπογραφίαι του, ποιηθεῖσαι ὑπὸ ἀρχαῖζοντος ζωγράφου.

Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν νομίζω, ὅτι καὶ αἱ λεπτομέρειαι αἱ παρέχει ἡ τοιχογραφία μας ἔρχονται ἐπίκουροι εἰς τὴν ταύτισιν τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου πρὸς τὸν Μιχαὴλ Χωνιάτην. Πράγματι τὸ εὖρὸν μέτωπον τῆς μορφῆς μᾶς μαρτυρεῖ περὶ ἀνδρὸς διανοουμένου, ὡς ἦτο πράγματι ὁ Χωνιάτης· ἀφ' ἑτέρου τὸ ἥρεμον καὶ πρῶον βλέμμα του καὶ τὸ καστανὸν χροῶμα τοῦ προσώπου του ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ προσηγὸς ὄμμα καὶ τὴν ἡλιώδη ὄψιν τὰ ὁποῖα τοῦ ἀποδίδει ὁ ἀνεψιὸς του εἰς τὴν διασωθεῖσαν μονοφδίαν, ἣν συνέγραψεν ἐπὶ τῷ θανάτῳ του<sup>1</sup>.

Ἀφ' ἑτέρου αἱ φράσεις αἱ ἀναγραφόμεναι ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ, τὸ ὁποῖον κρατεῖ ὁ ἱεράρχης δὲν εἶναι, νομίζω, ἄνευ σημασίας. Ἀναφέρονται, ὡς εἶπον, εἰς τὴν Παναγίαν. Λοιπὸν ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης ἦτο ἔνθερος λάτρης τῆς Θεοτόκου. Εἰς ποίημα τὸ ὁποῖον εἶχε συνθέσει πρὸς τιμὴν της<sup>2</sup> μᾶς λέγει ὅτι «εἶχε καλλύνει τὸν ναόν της» δηλ. τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀθηνιώτισσας, ἡ ὁποία, ὡς γνωστόν, ἦτο κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐγκατεστημένη εἰς τὸν Παρθενῶνα. Προσθέτω ἀκόμη ὅτι τὴν Παναγίαν κρατοῦσαν τὸ παιδίον Ἰησοῦν εἶχεν εἰκονίσει καὶ ἐπὶ τῆς διασωθείσης βούλλας του ὁ Χωνιάτης.

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ λόγοι μοῦ φαίνονται ἀρκετὰ πειστικοὶ διὰ τὰ συμπεράνωμεν, ὅτι αἱ δύο διασωθεῖσαι τοιχογραφίαι τοῦ Ἀθηνῶν Μιχαὴλ εἰκονίζουσι πιθανώτατα τὸν περίπυστον ἱεράρχην τῶν Ἀθηνῶν Μιχαὴλ τὸν Χωνιάτην, ποιηθεῖσαι εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ.

ΑΝΑΣΤ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

<sup>1</sup> Ἡ Μονοφδία εἰς τὸν Ἀθηνῶν Μιχαὴλ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ἀθ. Π. Παπαδοπούλου Κερ. α. μ. ε. ἐν Ἀρμονίᾳ 3 (1902), σ. 274.

<sup>2</sup> Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ἀθ. Π. Παπαδοπούλου Κερ. α. μ. ε. ἐν Ἀρμονίᾳ 3 (1902), σ. 284.